

Świat wartości w śląskich nazwach geograficznych

The world of values in Silesian geographical names

Danuta Lech-Kirstein

Uniwersytet Opolski

Abstract: The objective of the article is an axiological analysis of the Silesian geographical names and the justification of its usefulness in school didactics. Educating pupils by means of proper names integrates linguistic, cultural, historical and political contents. Discussions on names and their justification teach tolerance and patriotism, highlight fundamental values such as family, work, homeland and religion, and emphasize traditions and attachment to one's "little homeland". Onomastic aspects can be included in the teaching of the Polish language as well as other subjects, discussed in special interest groups or facultative classes, and used in field games and in mini-biographies of one's place of living. Classes in onomastics can offer an opportunity to study local and regional dialects of the Polish language, discover the old meanings of certain words and find the differences between common words and proper names. A more detailed analysis of toponyms makes it possible to learn the methods of categorizing the world, as well as reconstruct the popular image of reality.

Key words: onomastics, toponymy, valuation, axiological analysis

Streszczenie: Celem artykułu jest aksjologiczna analiza nazw geograficznych Śląska i pokazanie jej przydatności w dydaktyce szkolnej. Kształcenie i wychowywanie ucznia za pomocą nazw własnych integruje treści językowe, kulturowe, historyczne i polityczne. Rozmowa o nazwach i ich motywacjach uczy tolerancji i patriotyzmu, wskazuje podstawowe wartości, jak rodzina, praca, ojczyzna i religia, zwraca uwagę na tradycje i przywiązanie do swej „małej ojczyzny”. Problematykę onomastyczną można włączać do nauczania języka polskiego i innych przedmiotów, poruszać na kółkach zainteresowań, fakultetach, a także wykorzystywać w grach terenowych czy tworzeniu minibiografii swoich miejscowości. Lekcje z onomastyki pomogą przyjrzeć się odmianom gwarowym i regionalnym polszczyzny, odkryć dawne znaczenia wyrazów i odszukać różnice między wyrazami pospolitymi a nazwami własnymi. Bliższa analiza toponimów pozwoli poznać sposoby kategoryzowania świata, a także odtworzyć potoczny obraz rzeczywistości.

Słowa kluczowe: onomastyka, toponimia, wartościowanie, analiza aksjologiczna

Podmiotowy wymiar dydaktyki

W najnowszych teoriach językoznawczych daje się zauważyć awans podmiotu do jednej z najważniejszych kategorii. Od komunikacjonizmu, przez pragmalingwistykę, kognitywizm, aż po lingwistykę kulturową „eksponuje się poznawcze, aksjologiczne i emocjonalne zaangażowanie człowieka w charakter społecznych interakcji, w konstrukcję obrazu własnej osoby i obrazu innych jednostek, w ustanawianie relacji między *ja* a otaczającym światem rodzimej i obcej rzeczywistości” (Witosz 2009, 116). Podmiotowy wymiar dydaktyki zakłada nastawienie ucznia na poznawanie naukowe i potoczne, na postrzeganie siebie i świata, na łączenie przeszłości z teraźniejszością (Bakula 1998, 155). Koncepcja ta wykorzystuje wiedzę filozoficzną, psychologiczną i kulturową (Polakowski 1988, 30). Skierowanie dydaktyki w stronę podmiotowości pozwala głębiej poznać i zrozumieć człowieka, jego naturę, istotę życia duchowego oraz jego system wartości, ma więc też charakter aksjologiczny (Anusiewicz 1995, 44).

Aksjologiczny wymiar podstawy programowej

Podstawa programowa dla nauczycieli języka polskiego jest wyraźnie nacechowana wartościująco. Zwraca się w niej uwagę nie tylko na potrzebę uczenia, lecz także wychowania młodego człowieka. Już w szkole podstawowej uczeń ma kształtować swoją hierarchię wartości, poczucie własnej tożsamości i postawę patriotyczną. Na etapie gimnazjum musi odróżniać różne postawy społeczne, narodowe i kulturowe, a w tekstach kultury powinien dostrzegać i poddawać refleksji podstawowe wartości humanistyczne. W IV etapie edukacyjnym „uczeń tworzy fundamenty swojego światopoglądu, uwewnętrznia hierarchię wartości, samodzielnie analizuje i porządkuje rzeczywistość”. Nauczyciel musi ucznia do takiej refleksji inspirować i zachęcać, proponując mu odpowiednią lekturę i analizując różne teksty kultury. Na poziomie rozszerzonym uczeń powinien dostrzec związki języka z wartościami, rozumieć, że język podlega wartościowaniu, jest narzędziem wartościowania i źródłem poznania wartości¹. Wszystkie te problemy aksjologiczne można omawiać na przykładzie utworów literackich, ale można je także powiązać z innymi tekstami kultury, np. z nazwami własnymi. Na ich przykładzie można wskazać wartości narodowe i uniwersalne, a także zwrócić uwagę na specyficzne cechy dotyczące kultury, historii i języka regionu.

„Nazwy mówią”

Nazwy własne, będąc częścią języka narodowego, są elementami naszego dziedzictwa kulturowego. Wraz z nimi z pokolenia na pokolenie przekazuje się wiedzę, wyobrażenia, idee i wartości, umiejętności, tradycje i praktyki. To one są świadectwem sposobu poznawania i oswojania świata

¹ <http://www.bc.ore.edu.pl/Content/232/Tom+2+J%C4%99zyk+polski+w+szkole+podstawowej%2C+gimnazjum+i+liceum.pdf> (dostęp: 27.07.2015)

przez naszych przodków. Mimo że przez wielu uważane za asemantyczne, mówią o wartościowaniu, sposobach myślenia o świecie, stosunku do innych ludzi. Pokazują dawny obraz świata, pozwalają poznać bliżej naszą „małą ojczyznę”. Niektóre z nazw własnych powstały przed wiekami, nie wszystkie są więc dzisiaj przejrzyste znaczeniowo. W procesie rozwoju języka pewne wyrazy wyszły z użycia, a pewne znaczenia się zatarły, polonista może te znaczenia odkryć i przybliżyć uczniom tematykę onomastyczną. Jest to przydatne w procesie dydaktycznym, gdyż obserwacja nazw geograficznych ściśle łączy się z historią i kulturą narodu, a także z dziejami danego regionu. Potrzebę wprowadzania onomastyki do programu nauczania szkolnego postulowali nie tylko językoznawcy (m.in. Borek 1969, Kania 1988), lecz także dydaktycy języka (m.in. Bakula 1998, 157). Zwrócili oni uwagę na to, że na przykładzie nazw własnych można w przystępny i ciekawy sposób wyjaśnić uczniom różne treści językowe.

Przedmiotem artykułu są nazwy geograficzne Śląska² - regionu głęboko doświadczonego przez historię, regionu, któremu przez wieki zmieniano panów i przynależność państwową, a który mimo to zachował swój język, wierzenia, tradycje i hierarchię wartości. Wszystkie te wyznaczniki tożsamości regionalnej można zauważyć w nazwach własnych, gdyż nazwy są wyjątkowymi nośnikami wartości (por. Lech-Kirstein, w druku). Celem artykułu jest analiza aksjologiczna nazw geograficznych, a więc odtworzenie obrazu świata zawartego w nazwach, a na jego podstawie pośrednio systemu wyznawanych wartości. Nazwy własne wprawdzie nie wnoszą bezpośrednio wartościowania pozytywnego lub negatywnego, ale odniesienie się do wybranych elementów świata (natury, religii, pracy) pozwala ukazać wartości, w kręgu których człowiek żył i które wykorzystywał do kreacji nazewniczej, czyli oswojenia otaczającej go rzeczywistości. Taka analiza może dostarczyć nauczycielom materiału językowego do wykorzystania na lekcji, może być też wzorem do analizy nazw własnych innych regionów Polski. W kolejnych fragmentach artykułu opiszę dające się wyróżnić komponenty śląskiego systemu wartości: religię, naturę, pracę i rodzinę.

Wartości religijne

Na pierwsze miejsce w hierarchii wartości śląskiej ludności wysuwa się głęboka religijność. Naukowcy przyznają, że obok języka religia była „głównym czynnikiem samookreślenia się zbiorowości śląskiej w procesie tworzenia świadomości odrębności etnicznej i rozwoju świadomości narodowej” (Błaszczak-Waślawik 1990, 17). Przypatrując się nazwom kulturowym i pamiątkowym, możemy na Śląsku odnaleźć formacje ściśle związane ze sferą *sacrum*: z kultem świętych, z miejscami pielgrzymek i osobistych

² Materiał czerpię ze słownika nazw śląskich, por. *Słownik etymologiczny nazw geograficznych Śląska*, 1970, t. I, Rospond S. (red.), Warszawa-Wrocław; t. II-III, 1985, 1986, Borek H., Rospond S. (red.), Warszawa-Wrocław; t. IV, 1988, Borek H. (red.), Warszawa-Wrocław; t. V-XVI, 1991-2014, Sochacka S. (red.), Opole.

modlitw. Jak podkreśla Ewa Rzetelska-Feleszko (2006, 129), takie motywacje pamiątkowe zawsze wiążą się z oceną wartościującą lub emocjonalną. Szczególnym miejscem kultu była od dawna *Góra św. Anny*, [wś, gm. Leśnica, opol., pierw. *Chełm* od rodzimego wyrazu *chełm* 'wzgórze']³, która swą nazwę wzięła od patronki kościoła i klasztoru franciszkanów; nazwę *Święta Anna* nosi też kolonia do Sosnowki [gm. Podgórzyn, dlnśl., pierw. niem. *Sankt Annahöhe* 'góra św. Anny'] od kaplicy usytuowanej na wzniesieniu i poświęconej św. Annie. Od patronki miejscowego kościoła św. Katarzyny pochodzi nazwa wsi *Święta Katarzyna* [wś-gm., dlnśl.]; od kościoła pod wezwaniem św. Jakuba – *Jakubów* [wś, gm. Radwanice, dlnśl., pierw. *Jacobskirch(e)*]; od kapliczki św. Brychcego – *Bryksy* [cz. Gościęcina, gm. Pawłowiczki, opol.]; od kapliczki św. Hubertusa, patrona myśliwych – *Hubertus* [cz. Dąbrówki, gm. Wielowieś, śl.]; od kapliczki św. Rocha – *Rochów* [przys. Złotogłowic, gm. Nysa, opol.]; od figurki św. Jana Sarkandra, XVI-wiecznego świętego urodzonego w Skoczowie w Księstwie Cieszyńskim – *Sakandrzak* [cz. mta Wodzisław Śl., śl.]; wszystkich świętych upamiętnia *Góra Wszystkich Świętych* [góra, Wzgórza Włodzickie, Sudety Środ.]. Pojawiają się też nazwy związane z działalnością zakonników, np. *Bosacze* [cz. mta Racibórz, śl., od *bosak* 'zakonnik bosy'].

Rzadziej nazwy odnoszą się bezpośrednio do nazw bóstwa, por. *Trójca Święta*, też *Trójca, Święta Trójca* [cz. Koszęcina, gm. Koszęcin, śl., nazwa pochodzi od XV-wiecznego kościółka pod tym wezwaniem]; *Boża Góra* [cz. wś-gm. Mszanej, śl.]; lub tylko wskazują miejsce święte: *Heiligerberg* 'święta góra', dziś *Święta Góra* [góra w pd. cz. G. Kruczych, G. Kamienne, Sudety Środ.]⁴; *Heiliger Berg*, dziś *Święta Góra* [wzgórze w daw. pow. namysłowski]; *Święte Źródło* [źródło pod szczytem Ślęży, w pobliżu Sobótki, dlnśl.]⁵

Pośrednio treści wartościujące niosą ze sobą też nazwy kulturowe związane z obiektami sakralnymi typu: *Kalwaria* [cz. mta Bielsko-Biała, śl.]; *Kierchówek* [dziś cz. Rybnika, śl.: niem. *Kirchhof* i gw. *kierchow, kierchówek* 'cmentarz']; *Kościelec* [wś, gm. Krotoszyce, dlnśl.]; *Nowa Cerekwia* [wś, gm. Kietrz, opol.: *cerkiew, cerekiew* 'świątynia chrześcijańska', pierw. *Nova ecclesia* 'nowy kościół'], a także z przydrożnymi krzyżami i kapliczkami: *Kaplica* [przys. wsi Hanuszów, gm. Nysa, opol.]; *Kapliczna* [góra, mto Jelenia Góra, dlnśl., pierw. *Kreuz Berg*]; *Krzyże* [cz. wsi Czarnowąsy, gm. Dobrzeń Wielki, opol.].

³ Podane przykłady mają następującą strukturę: nazwa topograficzna, nazywany obiekt i jego lokalizacja (gmina i województwo) i w nieoczywistych przykładach – etymologia nazwy. Czasami podawana jest też nazwa pierwotna i data jej wystąpienia w źródle. Skróty wyrazów i źródeł rozwiązane są na końcu artykułu.

⁴ Według autorów *Słownika geografii turystycznej Sudetów* (1996, 213), w 1740 r. ówczesny właściciel góry M. Voyt ustawił na szczycie drewniany krzyż, a u podnóża wznosił pierwszą drewnianą kapliczkę św. Anny. Dało to początek sławie *Świętej Góry* jako miejsca cudownego. Rosnąca liczba pielgrzymów spowodowała budowę kalwarii.

⁵ Nazwy z komponentem *święty* mogą być znacznie starsze i oznaczać miejsca *sacrum* z czasów przedchrześcijańskich. W okolicach góry Ślęży zachowały się na przykład ślady pogańskiego kultu słońca, takie jak: kręgi kultowe, znaki, rzeźby, święte gaje (por. Heckowa 1961, 22). Podobnie miejscem kultu plemiennego mogła być dla Opolan Góra Świętej Anny, dawniej Góra Chełmska (por. Jamka 1960, 101).

Nazwy o treści religijnej oznaczają, że Ślązacy żyli w otoczeniu wielu obiektów religijnych i wiele miejsc wyróżniali z powodu ich związku ze sferą *sacrum*. Fakty te prowadzą do wniosku, że mieszkańcy tego regionu byli religijni, a istnienie wokół nich obiektów sakralnych miało dla nich szczególne znaczenie.

Wartościowanie przyrody

Opisując wartości religijne, nie można zapomnieć o prastarej religii prasłowiańskiej, której główną treść stanowił kult sił przyrody. Trudne warunki życia ludów pierwotnych nauczyły ludzi widzieć w zjawiskach przyrodniczych nadprzyrodzoną, boską moc. Tą mocą obdarzał człowiek żywioły (słońce, niebo, piorun i ogień), a także niektóre elementy przyrody ożywionej, jak: drzewa, krzewy i zwierzęta (szczególnie ptaki). Prosty człowiek wierzył, że pomogą mu one w egzystencji, zapewnią dobre urodzaje i pomyślność w hodowli, a także użyczą wszelkiego dobra (Heckowa 1961, 5-7, 119). Śląska ludność wiejska wierzyła na przykład, że drzewa mają duszę, że mogą żyć i umierać, że można z nimi rozmawiać, a one rozumieją ludzi. Brzozę uważano za symbol młodości i życia, jedlina niosła ze sobą życie, siłę i moc, leszczyna chroniła przed złem i czarownicami (Simonides 1991, 184-5). Znane są obrzędy śląskie związane z drzewami, jak np. sadzenie drzewa w momencie narodzin dziecka, podlewanie dębu lub krzewu róży wodą z kąpieli noworodka (Simonides 1988, 31).

Wiele z tych konotacji wartościujących mogło być wykorzystanych przy tworzeniu nazwach pochodzących od rodzajów drzew (Lech-Kirstein, 2015)⁶, np. *Brzezine* [wś, gm. Dobrzeń Wielki, opol.]; *Buczyna* [wś, gm. Radwanice, dlnśl.]; *Cisek* [wś-gm. opol.]; *Dąbrowa* [wś, gm. Świerczów, opol.]; *Grabek* [os., gm. Twardogóra, dlnśl.]; *Jawor* [mto, dlnśl.]; *Lipa* [wś, gm. Ziębice, dlnśl.]; *Oleszna* [wś, gm. Łagiewniki, dlnśl.]; *Sosnowa* [wś, gm. Kamieniec Ząbkowicki, dlnśl.]; *Świerczów* [wś-gm., opol.]; *Wierzbi* [przys. do wsi Barkowo, gm. Żmigród, dlnśl.]. Niektóre nazwy utworzone zostały od określeń gatunkowych drzew, np. *Brzostowo* [wś, gm. Krośnice, dlnśl.: *brzost* 'Ulmus montana, jeden z gatunków wiązu' SD I 694]; *Rokicie* [cz. wsi Raszowa, gm. Leśnica, opol.: *rokita* 'krzew z rodziny wierzbowatych, Salix repens']; niektóre od wyrazów gwarowych, np. *Przy brzymach* [n. ter., Gamów, gm. Rudnik, śl.: gw. *brzym* 'modrzew']; *Chojno* [n. ter., ok. wsi Kierpień, gm. Głogówek, opol.: *choja* 'sosna, świerk lub inne drzewo iglaste', gw. śl. *choja* 'drzewko iglaste' SGŚ IV 142]; a niektóre zdradzają niemieckie pochodzenie, np. *Ospówka* [góra, Grzbiet Wsch., G. Bardzkie, Sudety Środ., pierw. *Aspenberg*: śrwniem. *aspa* 'Espe', *die Aspe* 'osina, osika']; *Hażlach* [wś-gm., śl.: niem. *Hasel-ach* > *Haslach* 'miejsce, gdzie rośnie leszczyna']⁷.

⁶ Według systematyki rodzajem drzewa jest np. *wierzba*, a gatunkiem - *wierzba biała* czy *wierzba iwa*.

⁷ Dowodem istnienia konotacji wartościujących w poszczególnych podstawach apelatywnych są związki frazeologiczne i przysłowia w gwarze śląskiej, np. *Zdrowy jak buk // dąb* (Ondrusz 1960, 232), *Chłop jak buk* (Ondrusz 1960, 30), *Wysoki jak brzoza, głupi jak koza* (Ondrusz 1960, 217).

Na Śląsku od dawna zwracano uwagę na lecznicze właściwości wielu roślin (por. Lech-Kirstein 2012), a także wykorzystywano je w ludowych obrzędach, np. barwinek, jako roślina wiecznie zielona, miał duże znaczenie w obrzędach wielkanocnych lub w obrzędach przejścia (np. chrztu), ruta symbolizująca czystość i dziewictwo – w obrzędach weselnych itp. Stąd w nazwach geograficznych (najczęściej mniejszych obiektów, jak pola, łąki, części wsi) pojawiają się określenia gatunkowe ziół, np. *Barwinek* [przys. do dawnej wsi Czerwionki, dziś cz. mta-gm. Czerwionka-Leszczyny, śl.]; *Chrzan* [n. ter., gm. Pokój, opol.]; *Jagodne* [wzgórze, daw. pow. średzki]; *Jemielna* [wś, gm. Bierutów, dlnśl.: *jemiola*]; *Łopienica* [cz. mta Kamieniec Ząbkowicki, dlnśl.]; *Malin* [wieś, gm. Wisznia Mała, dlnśl.]; *Marzanka* [n. ter., Bierdzany, gm. Turawa, opol.: *marzanka wonna* 'Asperula odorata']; *Miętowisko* [cz. wsi, Jezowa, gm. Ciasna, częst.]; *Osetno* [wieś, gm. Góra, dlnśl.]; *Pokrzywnica* [wieś, gm. Reńska Wieś, opol.]; *Reta Śmiłowicka* (*Retta*), też *Reta*, *Reta Mikołowska*, *Reta Śmiłowska* [cz. mta, Mikołów, śl.: *reta* 'marzanna polna, Asperula arvensis']; *Rutka* [n. ter., Krępna, gm. Zdieszowice, opol.]; *Tatarak* [staw, Wierzchowice, gm. Krośnice, dlnśl., pierw. *Kalmusteich*: niem. *Kalmus* 'tatarak']. W nazwach zachowały się leksemy gwarowe, np. *Kobiór* [cz. mta Tychy, śl.: gw. *kobiór* 'podbiał' < psł. **kober* 'podbiał', jak w gw. kaszub. *kobiór*, *kobierze* 't.s.' SGP II 387 albo *kobierze* 'łopian' SES II 298-300]; *Chebbie* [n. ter., gm. Zbrośławice, śl.: gw. śl. *chebbie* 'bez czarny, Sambucus nigra' SGŚ IV 74]; *Chwoszcz*, też *Kwoszcz* [cz. wsi Sieroty, gm. Wielowieś, śl.: gw. *chwoszcz* 'skrzyp polny' SGP I 211].

Wyjątkowo wartościowane w kulturze ludowej były też ptaki, nierozłącznie związane z problemami życia i śmierci. Na Śląsku przetrwał archaiczny pogląd, że dusza ludzka po śmierci przyjmuje postać pary lub ptaka: gołębia, wróbla lub kawki. Jeśliby zaś człowiek umarł w grzechu, jego dusza ukazałaby się w postaci wrony lub kruka (Wesołowska, 1991, 255). Trudno o takich wierzeniach nie pamiętać, analizując nazwy miejscowe typu: *Bażantnica* [kol. gm. Owsiszczce, śl.]; *Gawronki*, też *Gawrony Małe* [wś, gm. Rudna, dlnśl.]; *Jastrzębce* [wś, gm. Środa Śląska, dlnśl., pierw. *Falkenhein* 'sokoli gaj']; a także nazwy terenowe: *Drozdowa* [n. ter., gm. Dobrzeń Wielki, opol.]; *Gawron* [n. ter., nadleśn. Łaziska Górne, śl.]; *Kania* [las, Szydłowice, gm. Lubsza, opol., pierw. *Kania Berg*]; *Kruki Przednie i Zadnie* [n. leśn., leśn. Międzyrzecze, dziś mto Tychy, śl.]; i górskie: *Wróblík* [góra, Góry Opawskie, Sudety Wsch., pierw. *Sperling Lehne* 'wróblowe zbocze']; *Jastrzębia* [góra, daw. pow. kamiennogórski, pierw. niem. Habichtsberg 'jastrzębia góra']; *Krucza Skała* [góra, G. Krucze, G. Kamienne, Sudety Środ., pierw. *Rabenstein*]; *Jaskółta* [góra, Masyw Śnieżnika, Sudety Wsch., pierw. *Schwalbensteine* 'jaskółcze skały']; *Sowia Kopa* [góra, G. Złote, Sudety Wsch., pierw. *Eulenberg* 'sowia góra'].

Nazwy topograficzne odwołujące się do natury charakteryzowały miejsce i wskazywały na występowanie na danym terenie wymienionych gatunków roślin lub zwierząt. Jednakże duża frekwencja nazw pochodzących od

gatunków ptaków, drzew i roślin leczniczych wskazuje na ich wyjątkowość i szczególne wyróżnienie w kulturze ludowej. Nazwy te pośrednio ukazują więc wartościowanie przyrody przez tutejszą ludność.

Wartość pracy

Dla Ślązaków praca była i jest wartością naczelną. Stanowiła ona podstawę etosu społecznego i decydowała o godnym, uczciwym życiu, wskazywała na rzetelność, sumienność, solidarność i poczucie odpowiedzialności za innych. Najwyższą wartość miała praca fizyczna (Błaszczak-Wacławik 1990, 13). Wbrew obiegowym opiniom, pokazującym tylko tzw. „czarny Śląsk”, duża część tego regionu jest rolnicza. Nazwy kulturowe wskazujące na narzędzia pracy charakteryzowały ziemię, np. *Płużnica Mała*, dziś *Płużniczka* [wś, gm. Toszek, śl.]; *Płużnica Wielka* [wś, gm. Strzelce Opolskie, opol.: *płużny* ‘nadający się pod uprawę’ < *pług* ‘narzędzie stosowane do orki’, też ‘dawna miara pola’]; *Radlok* [cz. mta Tarnowskie Góry, śl.: *radlak* < *radło* ‘narzędzie służące do spulchniania gleby’]. W nazwach wyróżnione zostały rodzaje ziemi zdatnej do rolnictwa, np. *Próchnica* [n. ter. w Groszowicach, cz. Opola, opol.: *próchnica* ‘rodzaj urodzajnej gleby’]; *Piersna* [wś, gm. Pęcław, dlnśl.: pierw. *Pirsna* < **Pęsna* z sufiksem *-na* od psł. **prьstь* ‘proch, ziemia’, pol. *piersć*, *pirzc* ‘sypka ziemia, proch, próchnica’ SStp VI 102]; lub o kwasowym odczynie, często określającej ziemię bagienne, np. *Kwasowe* [las i pole, wś Głoska, gm. Miękinia, dlnśl.]. W toponimach śląskich zwracają uwagę podstawy apelatywne dotyczące uprawy roli, np. *Niwki* [wś, gm. Strzelce Opolskie, opol.: *niwa* ‘ziemia uprawna, pole’]; gatunków uprawianych roślin, np. *Chmielnik* [góra, Kotlina Jeleniogórska i Wzgórza Łomnickie, Sudety Zach.]; *Lniszczce*, dziś *Ilnica* [przys. do wsi Ramułowice, gm. Kostomłoty, dlnśl.]; *Konopowiec Przedni i Zadni* [n. leśne, leśn. Czarków, gm. Pszczyna, śl.]; *Pasternak* [zabudowania do Strzegowa, gm. Grodków, opol.: *pasternak* ‘roślina uprawna stosowana jako pasza dla bydła’]; *Weinberg* ‘winna góra’, tj. ‘góra, gdzie uprawiano winorośl’, dziś *Pasternik* [g. 530 m, daw. pow. jaworski, dlnśl.].

Nazwy są też obrazem innych zajęć miejscowej ludności, np. hodowli zwierząt: *Obora* [cz. mta Racibórz, śl.]; *Pasternik*: *pasternik* ‘pastwisko’ [g. 351 m, Pog. Kaczawskie, Sudety Zach.]; *Krowiniec*, pierw. *Viehberg* ‘bydłęce wzgórze’: *das Vieh* ‘bydło’, tj. ‘miejsce wypasu bydła’ [g. 514 m, G. Złote, Sudety Wsch.].

Poza tym w nazwach znajdziemy fakty związane z gospodarką leśną, np. *Leśniczówka* [cz. wsi Księży Las, gm. Zbrostawice, śl.]; *Osiek* [wś, gm. Strzelce Opolskie, opol.: *osiek* ‘miejsce, gdzie wznosiła się warownia leśna utworzona z pni drzewnych’ lub od *osiec* ‘wyciąć las’]; gospodarką żarową, np. *Żory* [mto, śl.]; *Wędzina* [wś, gm. Ciasna, śl.: *wędzić* ‘wypalać las’]; *Opaleniec* [przys. wsi-gm. Jemielnica, opol.] i gospodarką wodną, np. *Gać*

[cz. wsi Chechło, gm. Rudziniec, śl.]; *Grobla* [cz. wsi Dziergowice, gm. Bierawa, opol.]; *Śluza* [cz. mta Krapkowice, opol.].

Stereotypowy Ślązak związany jest z górnictwem i hutnictwem, co potwierdzają nazwy: *Srebrna Kopa*, dziś *Strzybnik* [wś, gm. Rudnik, śl.: *srebrna kopa* 'kopalnia srebra']; *Szybki* [przys. wsi Rudy, gm. kuźnia Raciborska, śl.: *szybek* 'mały szyb, związany z wydobywaniem rudy']; *Kuźnia* [przys. wsi Centawa, gm. Jemielnica, opol.: daw. *kuźnia* 'zakład hutniczy']; *Huta* [cz. wsi-gm. Brenna, śl.]⁸; może też pracować w nowszych zakładach przemysłowych, por. *Blachownia* [cz. mta Kędzierzyn-Koźle, opol.]; *Blicharka* [cz. wsi Borkowice, gm. Kluczbork, opol.: *blicharka* 'miejsce, gdzie bielono się płótno']; *Cegielnia* [cz. mta Olesno, opol.]; *Cukrownia* [cz. wsi-gm. Chybie śl.]; *Młyny* [cz. mta Rybnik, śl.]; *Smolarnia* [wś, gm. Strzeleczyki, opol.].

W nazwach utrwały się także pasterskie zajęcia osiedlonych w Beskidzie Śląskim i Sudetach górali, np. *Owczarek* [cz. wsi Iskrzyczyn, gm. Dębowiec, śl.]; *Schäferei*, pol. *Owczyniec* [os. koło Wilczyc, gm. Długołęka, dlnśl.: niem. *Schäferei* 'owczarnia']; *Schäfer Berg*, pol. *Owczarnia* [wzniesienie w okolicy Nieszkowic i Komorowic, gm. Strzelin, dlnśl.: *der Schäfer* 'owczarz, pasterz'].

Nazwy służebne i zawodowe są utworzone także od innych dawnych zawodów, np. *Oracze* [kol. Strzeleczyki, gm. Strzeleczyki, opol.: *oracz* 'rolnik, chłop']; *Łagiewniki* [cz. mta Bytom, śl.: pierw. *łagiewnicy* 'słodownicy wyrabiający piwo w łagwiach, czyli naczyniach']; *Psary* [wś, gm. Jemielno, dlnśl.: pierw. *psarze* 'trudniący się hodowlą i tresurą psów myśliwskich']; *Rybnik* [mto, śl.: pierw. *rybnicy* 'trudniący się połowem ryb'].

Wszystkie te typy nazw i ich produktywność pokazują, jak ważne miejsce w życiu Ślązaka miała praca. Charakteryzują zajęcia i miejsca pracy, ale przez zawarte w nich konotacje semantyczne mogą też stanowić nośniki wartości⁹.

Wartość rodziny

W badaniach naukowych podkreśla się wartość, jaką ma dla Ślązaka rodzina. Tradycyjna rodzina śląska była wielodzietna i wielopokoleniowa, darzona w niej szacunkiem i autorytetem osoby starsze, przywiązywano wagę do sfery moralnej i obyczajowej. Kulturowano archaiczne treści, co w połączeniu z silnym wpływem Kościoła prowadziło do rygorystycznego konserwatyizmu obyczajowego (Błaszczak-Wacławik 1990, 18). Właściwie wszystkie nazwy patronimiczne mówią nam pośrednio o wadze rodziny w życiu człowieka, a przede wszystkim o roli głowy rodziny.

⁸ Mimo że ludność tzw. Śląska Czarnego mieszka w miastach i zajmuje się hutnictwem i górnictwem, jej kultura przynależy do kultury ludowej. Górnicy i hutnicy to potomkowie włościan śląskich, którzy wraz z rozwojem przemysłu przeistoczyli się z rolników w robotników (por. Ligęza 1948, 7).

⁹ Por. śląskie przysłowia związane z pracą, np. *Bez pracy nie bydzie kołaczy* (Ondrusz 1960, 23), *Czymu ubodzy zdrowi, a bogaci chorzy? - Bo ubogich praca lyczy, bogatych dochtorzi* (Ondrusz 1960, 46), *Praca tuczy, biyda uczy* (Ondrusz 1960, 172).

Patronimicum, czyli imię rodowe, oznacza nazwę utworzoną od imienia lub przezwiska ojca. Już w czasach przedhistorycznych, a także we wczesnym średniowieczu tworzyły się osady z całych rodów, dziedziczone z dziada pradziada. Takie osady nazywano patronimicznie od imienia lub przezwiska wspólnego przodka (Borek 1988, 163), np. *Adamowice* [cz. mta Strzelce Opolskie, opol.]; *Babice* [wś, gm. Baborów, opol.]; *Bogdanowice* [wś, gm. Głubczyce, opol.]; *Długomiłowice* [wś, gm. Reńska Wieś, opol.]; *Samborowice* [wś, gm. Piotrowice Wielkie, śl.].

W nazewnictwie śląskim są widoczne również ślady osadnictwa rodzinnego, w którym pojedyncze rodziny zakładały własne osady-przysiółki nazywane od imienia, przezwiska lub nazwiska założyciela rodu. Na Śląsku nazwy takie są charakterystyczne od XVII w., ale i w wiekach wcześniejszych pojawiają się nazwy rodowe typu: *Czarnowąsy* [wś (1228), gm. Dobrzeń Wielki, opol.]; *Łabędy* [cz. mta Gliwice (1286), śl.]; *Tychy* [wś-gm. (1467), śl.]; a później rodzinne: *Bestwiny* [cz. wsi Jaworzynka (1879), gm. Istebna, śl.]; *Cygany* [:nazw. Cygan; kol. wsi Markotów Duży (1783), gm. Wołczyn, opol.]; *Dylaki* [wś (1784), gm. Ozimek, opol.]; *Hajduki Wielkie* [:nazw. Hajduk; cz. mta Chorzów (1743), śl.]; *Marszałki* [przys. wsi-gm. Turawa (1830), opol.]; *Pludry* [wś (1640), gm. Dobrodzień, opol.]. Nazywanie osady imieniem lub nazwiskiem ojca czy wspólnego przodka wskazuje pośrednio na rodzinę, która jest dla Ślązaka szczególną wartością.

Wnioski

Dydaktyka nakierowana podmiotowo i aksjologicznie pozwala na analizę różnych tekstów kultury, jakimi są też nazwy własne. Ich wykorzystanie w procesie dydaktycznym integruje treści językowe, kulturowe, historyczne i polityczne, a po sięgnięciu po teksty folkloru – również literackie. Uczenie o toponimii regionalnej może też wspomóc proces wychowania, ze względu na aksjologiczny charakter nazw własnych. Młodzi ludzie w szkole kształtują swój kręgosłup moralny, szukają własnej hierarchii wartości, uczą się tolerancji i patriotyzmu. Rozmowa o nazwach i ich kulturowych oraz historycznych motywacjach może stać się przyczynkiem do rozmowy o wartościach, tradycjach i przywiązaniu do swej „małej ojczyzny”. Nazwy geograficzne Śląska są tu tylko przykładem aksjologicznej analizy nazw własnych w ogóle, w podobny sposób można wykorzystać na lekcjach języka polskiego nazwy z innych regionów Polski. W podstawie programowej języka polskiego na poziomie szkoły średniej w treściach z zakresu rozszerzonego pojawia się zapis: „uczeń dostrzega związek języka z obrazem świata”¹⁰. Swoistym odzwierciedleniem obrazu świata są właśnie nazwy własne. Materiał onomastyczny nie jest łatwy w analizie, gdyż wymaga odniesienia się do wielu faktów historycznych, politycznych, kulturowych i językowych. Jednakże dla otwartego i inteligentnego ucznia będzie on wyzwaniem i ciekawym

¹⁰ <http://www.bc.ore.edu.pl/Content/232/Tom+2+J%C4%99zyk+polski+w+szkole+podstawowe-j%C2%+gimnazjum+i+liceum.pdf> (dostęp: 27.07.2015).

doświadczeniem. Problematykę onomastyczną można poza tym włączyć do nauczania historii, geografii, wiedzy o społeczeństwie czy do dyskusji na lekcjach wychowawczych. Dobrym sposobem jest też rozszerzanie wiedzy uczniów o onomastykę na kółkach zainteresowań, fakultetach, a także organizowanie gier terenowych czy tworzenie minibiografii swoich miejscowości, osiedli czy ulic (Lech-Kirstein 2014). Lekcje z onomastyki można przeprowadzić razem z warsztatami bibliotecznymi zaznajamiającymi uczniów z różnego typu słownikami: onomastycznymi, gwarowymi, historycznymi słownikami języka polskiego itp. Dzięki poszukiwaniom apelatywnych podstaw nazw własnych będą oni mogli przyjrzeć się odmianom gwarowym i regionalnym polszczyzny, odkryć dawne znaczenia wyrazów i zrozumieć różnice między wyrazami pospolitymi a nazwami własnymi. Poza tym analiza nazw własnych pozwoli poznać sposoby kategoryzowania i wartościowania świata, a także odtworzyć potoczny obraz rzeczywistości.

Skróty źródeł:

SD – *Słownik języka polskiego*, 1958–1968, W. Doroszewski (red.), t. I–X, Warszawa.

SES – Sławski Franciszek, 1952–1982, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, t. I–V, Kraków.

SGP – Karłowicz Jan, 1900–1911, *Słownik gwar polskich*, t. I–VI, Kraków.

SGŚ – *Słownik gwar śląskich*, 2000–2012, Wyderka B. (red.), t. I–XIII, Opole.

SStp – *Słownik staropolski*, 1953–2003, Urbańczyk S. (red.), t. I–XI, Wrocław–Warszawa–Kraków.

Skróty wyrazowe:

daw. – dawny	opol. – opolskie
dlnśl. – dolnośląskie	os. – osada
gm. – gmina	pierw. – pierwotnie
kol. – kolonia	psł. – praszowiański
mto – miasto	przys. – przysiółek
nazw. – nazwisko	śl. – śląskie
niem. – niemiecki	śrwniem. – średnio-wysoko-niemiecki
n. ter. – nazwa terenowa	wś – wieś

Bibliografia:

Anusiewicz Janusz, 1995, *Lingwistyka kulturowa. Zarys problematyki*, Wrocław.

Bakuła Kordian, 1998, „JA-NAJPIERW”. *Kształcenie językowe wobec kulturowej teorii języka. Przewidywane zmiany miejsc*, w: Uryga Z. (red.), *Podmiotowy wymiar szkolnej polonistyki*, Kraków.

- Błaszczak-Waławik Mirosława, 1990, *Miejsce i rola regionalnej kultury w procesach życia społecznego zbiorowości Górnego Śląska do roku 1945*, w: Błaszczak-Waławik M., Błasiak W., Nawrocki T., *Górny Śląsk. Szczególny przypadek kulturowy*, Kielce.
- Borek Henryk, 1969, *Nazewnictwo w szkole*, „Polonistyka”, nr 6.
- Borek Henryk, 1988, *Górny Śląsk w świetle nazw miejscowych*, Opole.
- Heckowa Kazimiera Wanda, 1961, *Pod znakiem świętego słońca*, Wrocław.
- Jamka Rudolf, 1960, *Pradzieje i wczesne średniowiecze Górnego Śląska ze szczególnym uwzględnieniem obszaru przemysłowego*, Katowice.
- Kania Stanisław, 1988, *Onomastyka w szkole*, w: Dudzik M. (red.), *Kształcenie językowe w szkole*, t. 5, Wrocław.
- Lech-Kirstein Danuta, 2012, *Nazwy ziół w polskiej toponimii*, w: Ološtiak M. (red.), *Jednotlivé a všeobecné v onomastike. 18. slovenská onomastická konferencia, Prešov 12. – 14. septembra 2011*, Preszów.
- Lech-Kirstein Danuta, 2014, *Regionalne aspekty onomastyki w dydaktyce szkolnej i akademickiej (na przykładzie Śląska)*, w: Kułakowska M., Myszk A. (red.), *Kultura mówienia dawniej i dziś*, Rzeszów.
- Lech-Kirstein Danuta, 2015, *Nazwy drzew w śląskiej toponimii*, „Onomastica” LIX.
- Ligeża Józef, 1948, *Śląska kultura ludowa*, Katowice–Wrocław.
- Lech-Kirstein Danuta, w druku, *Nazwa własna jako nośnik wartości (na przykładzie śląskich nazw)*.
- Ondrusz Józef, 1960, *Przysłowia i przymówiska ludowe za Śląska Cieszyńskiego*, Wrocław.
- Rzetelska-Feleszko Ewa, 2006, *W świecie nazw własnych*, Warszawa–Kraków.
- Simonides Dorota, 1988, *Od kolebki do grobu. Śląskie wierzenia, zwyczaje i obrzędy rodzinne w XIX wieku*, Opole.
- Simonides Dorota, 1991, *Wprowadzenie do śląskiej kultury ludowej*, w: Simonides D. (red.), *Kultura ludowa śląskiej ludności rodzimej*, Wrocław–Warszawa.
- Słownik etymologiczny nazw geograficznych Śląska*, 1970, t. I, Rospond S. (red.), Warszawa–Wrocław; t. II–III, 1985, 1986, Borek H., Rospond S. (red.), Warszawa–Wrocław; t. IV, 1988, Borek H. (red.), Warszawa–Wrocław; t. V–XVI, 1991–2014, Sochacka S. (red.), Opole.
- Słownik geografii turystycznej Sudetów*, 1996, t. 9, *Góry Kamienne*, Staffa M. (red.), Wrocław.
- Swadźba Urszula, 2012, *Wartości – pracy, rodziny i religii – ciągłość i zmiana. Socjologiczne studium społeczności śląskich*, Katowice.
- Wesołowska Henryka, 1991, *Zwyczaje i obrzędy rodzinne*, w: Simonides D., Kowalski P. (red.), *Kultura ludowa śląskiej ludności rodzimej*, Wrocław–Warszawa.
- Witosz Bożena, 2009, *Dyskurs i stylistyka*, Katowice.

O Autorce:

Danuta Lech-Kirstein - adiunkt w Instytucie Polonistyki i Kulturoznawstwa Uniwersytetu Opolskiego. Autorka monografii *Nazwy osobowe dziewiętnastowiecznych mieszkańców Opola (ze słownikiem etymologicznym nazwisk)* oraz artykułów poświęconych onomastyce historycznej i współczesnej. Lektorka w Studium Języka i Kultury Polskiej dla Obcokrajowców Uniwersytetu Opolskiego, współautorka podręcznika języka polskiego dla studentów slawistyki pt. *Podstawy gramatyki polskiej wraz z tekstami i ćwiczeniami. Kompendium dla kursów języka i nauki własnej (Grunladen der polnischen Grammatik mit Texten und Übungen. Ein Kompendium für Sprachkurse und zum Selbststudium)*. Zainteresowania naukowe: onomastyka, gramatyka współczesnego języka polskiego, leksykologia i leksykografia, odmiany języka polskiego, retoryka, kultura żywego słowa.